

ההכנות לפתיחת האוניברסיטה בירושלים ושנותיה הראשונות

בצלאל ברשאי

הרקע לחידוש היוזמה להקמת אוניברסיטה בירושלים

אחת המשימות של ועד הצירים, שיצא לארץ-ישראל במאוס 1918 בעקבות הצהרת בלפור ובהסכמת הממשלה האנגלית ואישורה, היתה לברר אפשרות ההגשמה של התכנית לייסודה של אוניברסיטה יהודית.¹

פעילות לשם ייסוד אוניברסיטה בארץ-ישראל, שכללה הכנת תכנית מפורטת, רכישת אישים גדולים ובעלי-שם למען הרעיון, הסברה ותעמולה לשם גיוס כספים – התנהלה בארצות-אירופה, ובתוכן רוסיה, בעקבות החלטה שהתקבלה בקונגרס הציוני הי"א שהתכנס בשנת 1913. הפעולה נפסקה כאשר פרצה מלחמת-העולם הראשונה, ביולי 1914. אפשר היה אפוא לצפות כי מטפחי רעיון האוניברסיטה יבקשו להמשיך בפעילותם לאחר כיבוש חלקים מארץ-ישראל, ובתוכם ירושלים, מידי התורכים. אלא שבכך אין די כדי להסביר את הצורך הדחוף שהורגש אז בהגשמת התכנית ואת מאמציו העקשניים של חיים וייצמן להניח את אבן-הפינה לאוניברסיטה העתידה בעוד המלחמה נמשכת.²

את הסיבה לכך יש לבקש במצב המביך, הקשה והעדין, שאליו נקלעה התנועה הציונית במוצאי המלחמה, לאחר ההשג המדיני הגדול שהשיגה אז. ואכן וייצמן, יושב-ראש ועד הצירים ושלפני פרוץ המלחמה עמד במרכז הפעולה למען הקמת האוניברסיטה, ייחס למצב הזה חשיבות מרובה, וטען כי יש לנקוט ללא דיחוי צעדים לייסוד האוניברסיטה בירושלים.³ הוא העריך שתחלופנה עוד כמה שנים, גם לאחר סיום המלחמה, עד שהסדר בעולם יחזור על כנו וניתן יהיה לפעול באופן מאורגן תוך ניצול מירב המשאבים האנושיים והחומריים של התנועה הציונית והעם היהודי. הוא חשש כי מצב זה יגרה את מתנגדי הציונות לפגוע בה ולהכריעה. לכן הוא חיפש דרך-פעולה שתענה על התנאים הבאים: שתהיה קשורה לארץ-ישראל; שתאפשר שיתוף של יהודי הגולה בה, גם אלה הלא-ציונים; שמתנגדי הציונות לא יוכלו לטעון נגדה; והעיקר, שניתן יהיה להתחיל בה מיד. ב'מפעל האוניברסיטה' ראה וייצמן פעולה העונה על תנאים אלה.⁴

- 1 ככתב-הסמכות של ממשלת אנגליה לגבי ועד הצירים (Zionist Commission) נאמר, כי הוא נועד 'לפעול כגוף מייצג לשלטונות הבריטיים בארץ-ישראל בכל העניינים הנוגעים ליהודים או שעשויים להשפיע על הקמת הבית הלאומי בשביל העם היהודי, בהתאם להכרזת ממשלת הוד מלכותו'. והדברים לגבי האוניברסיטה כלולים בסעיף השביעי והאחרון בו. *The Zionist Review*, I (March 1918), p. 214.
- 2 אבן-הפינה לאוניברסיטה הונחה ב-24 ביולי 1918.
- 3 'בתקופה הנוכחית ביחוד מקבל הערך הפוליטי של האוניברסיטה חשיבות יתרה, אנחנו עומדים ברגע קשה עד מאד!'. ח' וייצמן 'על האוניברסיטה העברית', על הסף, תרע"ח, עמ' 17.
- 4 שם, שם.

מלבד הטעם 'הפוליטי' היו נימוקים אחרים בזכות ייסודה של האוניברסיטה באותו זמן. ראשית, היא עשויה להיות לתועלת ליישוב הארץ במובן הממשי ביותר. כשם שהגימנסיה ביפו משכה חוג מסוים של עולים ונתגלתה כגורם ליישוב הארץ, בוודאי שכך יהיה הדבר לגבי האוניברסיטה, כאשר התנאים הפוליטיים והכלכליים בעולם ייוצבו במידה מספקת. האוניברסיטה תתרום רבות לקביעת צביון תרבותי לארץ, דבר שיקל על עולים בעלי השכלה ואקדמאים להתיישב בה וימשוך צעירים רבים לעלות ארצה. שנית, חוגים ביהדות שמתייחסים לציונות באדישות או אף כאיכה נמשכים אחרי רעיון הקמת האוניברסיטה העברית. הניסיון הראה כי חוגים בעלי השפעה בתוך היהדות הגיעו אל הציונות הודות לרעיון זה.

התכנית לייסוד אולתר אוניברסיטה עברית בירושלים עוררה חששות, בייחוד בקרב ציבור הפועלים בארץ.⁵ היה צורך לבטל את החשש כאילו יש כאן ניסיון לצמצם את המפעל הציוני לתחומי התרבות, לאמור, להגשים בארץ-ישראל ציונות רוחנית בלבד. דבר זה הניע את וייצמן להגדיר את 'אני מאמין' הציוני שלו, לקבוע את מקומה של האוניברסיטה במסגרת המפעל הציוני ולהדגיש את צורך השעה שבייסודה: 'אני וחברי הקרובים לי הננו עומדים על בסיס הציונות המקיפה, המאחדת ומתווכת בין התפקידים היסודיים: הפוליטי, הישועי והתרבותי'.⁶ לפיכך אין לראות במפעל האוניברסיטה את 'הכול' או אפילו את 'העיקר', אולם כתנאים הקיימים צריכה האוניברסיטה לתפוס מקום חשוב בתכנית הפעולה הציונית.

ההכנות לייסוד האוניברסיטה

ההכנות שקדמו לפתיחתה הרשמית של האוניברסיטה ב-1 באפריל 1925, ובכללן הנחת היסודות לכמה מכונים, התנהלו מטעם ההסתדרות הציונית, ובראשיתן עסקה בהן לשכת החינוך והתרבות של ההנהלה הציונית בלונדון.⁷ ההכנות היו בשלושה תחומים:

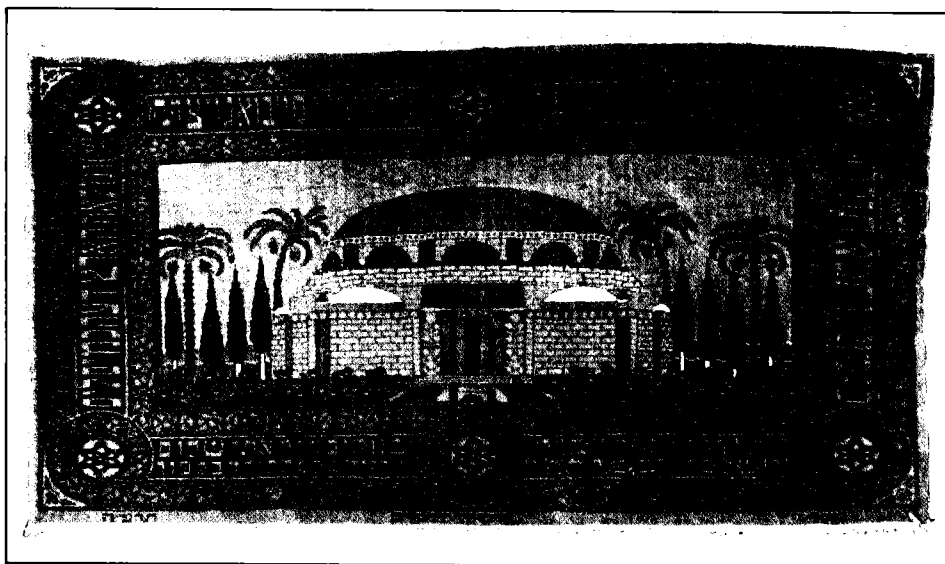
- א) עיבוד תכנית לראשית פעולתה של האוניברסיטה.
- ב) משיכת אנשי-מדע יהודים ואישים בעלי-שם מעולם הרוח והמעשה להתעניינות בהקמתה של האוניברסיטה.
- ג) גיוס אמצעים כספיים.

שתי הפעולות הראשונות שנעשו במסגרת ההכנות היו הזמנתם של פרופ' פטריק גרס, ביולוג וסוציולוג שעסק בתכנון שכונות וערים מתוך מגמה סוציאלית מובהקת, ופרנק מורס, ארכיטקט נודע מאדינבורג, לבוא לארץ-ישראל, ובסתיו 1919 עסקו השניים בהכנת תכניות לבניין

5 לקראת הדיונים על האוניברסיטה בקונגרס הציוני (1913) הובעה התנגדות לייסודה על-ידי אנשי העבודה בארץ. בראש המתנגדים עמדו 'אהרונוביץ, י"ח ברנר, ו' וילקנסקי ו' רדלר-פלדמן. הטענה האחת הייתה, שיש כאן ניסיון ליצור מרכז רוחני בארץ-ישראל; והאחרת — שיש בכך סטייה מן הצרכים החיוניים, שהם קרקע ועבודה. דבריו של וייצמן כווננו נגד הטענה הראשונה, ויש משמעות לפרסומם בעל הסף, 'כלי-ביטוי של 'פועלי ציון' בארץ-ישראל.

6 שם, שם.

7 ראה דין-וחשבון על הכנות לאוניברסיטה בירושלים, שהוגש על-ידי לשכת החינוך והתרבות של ההסתדרות הציונית לוועידה השנתית של ההסתדרות הציונית שנערכה בלונדון, ביולי 1920, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

שטיח שהוגש ללורד בלפור בטקס פתיחת האוניברסיטה. במרכזו – הבניין המרכזי של האוניברסיטה, על-פי תכניתו של פטריק ג'דס

האוניברסיטה על הר-הצופים.⁸ פעולה שנייה היתה הסכם שנעשה עם לשכת ירושלים של 'בני ברית', שלפיו תעבור הספרייה 'בית נאמן' מיסודו של ד"ר יוסף חזנוביץ, שהכילה כ-40,000 כרכים, לרשות ועד הצירים, כגרעין לספרייה אוניברסיטאית ולאומית.⁹ בלונדון הוקמה ועדה מייעצת של מלומדים יהודים,¹⁰ וועדה שנייה הוקמה בברלין על-ידי פרופ' אוטו ורבורג. הכוונה היתה להסתייע בחברי ועדות אלה כמומחים בענייני אוניברסיטה ובמקצועות המדע השונים, שקשורים במיוחד לתכנית האוניברסיטה.¹¹ בעזרת הוועדה המייעצת ובעצה אחת עם מלומדים יהודים בארצות אחרות הוכנה התכנית לראשית פעולתה של האוניברסיטה.¹²

- 8 חלקת-ארמה על הר-הצופים כשכיל האוניברסיטה נרכשה על-ידי ארתור רופין ב-1913 בכסף שנדב יצחק לייב גולדברג, ציוני רוסי. בית 'גריי היל' ושטח שמסביב לו נרכש על-ידי ההסתדרות הציונית ב-1916. הקניה הושלמה רשמית אחרי המלחמה. ראה דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), עמ' 4.
- 9 דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), תוספת א'. ד"ר הוגו ברגמן, שעבד כספרן בספרייה של האוניברסיטה בפראג, הוזמן לשמש כמנהל הספרייה, ויצא לירושלים בראשית שנת 1920.
- 10 חברי הוועדה המייעצת בלונדון היו לורד רוטשילד (יושב-ראש), ד"ר מ' אפשטיין, פרופ' א' ביכלר (מבית-המדרש לרבנים בלונדון), ד"ר ז' ברודצקי (מהאוניברסיטה בלידס), מר ב' בינס, מר א' גינצברג (אחד העם), פרופ' סר ישראל גולנץ (מהאוניברסיטה בלונדון), ד"ר ש' דייכס (מבית-המדרש לרבנים בלונדון), מר פ' הרטוג (המזכיר האקדמי של האוניברסיטה בלונדון), ד"ר א' וואלף (מהאוניברסיטה בלונדון), פרופ' זליגמן (מבית-הספר לכלכלה בלונדון), פרופ' י' כהן (מהאוניברסיטה בלידס), ד"ר ה' מאירס, ד"ר א' זונה, מר אריה סימון, ד"ר ר' סלאמאן, מר פ' ספיירס (המכון לפיסיקה, אנגליה), מר מ' סימון, פרופ' א"ע צימרן (מהאוניברסיטה ברויילס), ד"ר ו' רוזנהיים (המעבדה הלאומית לפיסיקה, אנגליה). נעשו גם צעדים להשיג את השתתפותם של מלומדים יהודים מצרפת. פרופ' ל' ארנשטיין מאוניברסיטת אוטרקט בהולנד היה לעוזר רב. מלומדים מפורסמים הביעו את התעניינותם ואהדתם, ביניהם פרופ' א' איינשטיין, א' וסרמן ו' פרויד. ראה דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), עמ' 3.
- 11 מתוך ניסוח זה וכפי שמתברר ממהלך הדברים, היה תפקידן של הוועדות מגובל, שכן התכנית בכללה ויסודותיה לא נדונו על-ידן. הייעוץ שנתנו היה לגבי פרטי התכנית בלבד.
- 12 דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), עמ' 3.

התכנית לראשית פעולתה של האוניברסיטה

בהתאם לתכנית שעובדה, תוכננה הקמת שלושה מכוני-מחקר בתחום מדעי-הטבע – מכון לפיסיקה, מכון לכימיה ומכון למיקרוביולוגיה – מתוך הנחה שמכוני-מחקר אלה יהיו גרעין לפקולטה להוראה במדעי-הטבע וגם (יחד עם בתי-החולים הקיימים בארץ) לפקולטה לרפואה.¹³ מכונים אלה יהפכו להיות, כשהדבר יהיה אפשרי וראוי (יש להניח תוך שנים מעטות), לפקולטות להוראה שלמות.¹⁴

בכל אחד מן המכונים במדעי-הטבע יהיו שישה מורים קבועים (שני פרופסורים, שני מרצים ושני עוזרים). מלבד העבודה המדעית העיונית יעסקו בהם בחקר בעיות מקומיות, שיש להן קשר עם מדעים אלה. המכונים לפיסיקה ולכימיה, ועוד יותר מהם המכון למיקרוביולוגיה, יסייעו בדרך זו לפתרון בעיות מעשיות רבות. כך לא יהיה צורך לנסוע לאירופה או לאמריקה כדי לערוך מחקרים מדעיים או כדי לבקש יעוץ מדעי.¹⁵ מספר משתלמים יקבל את הכשרתו במכונים בשלב של השתלמות (Post graduate), והם ישמשו כגמר הכשרתם בתפקידים התחלתיים באוניברסיטה ובשלוחותיה (Extension departments). כמו-כן תינתן אפשרות למספר מוגבל של מורים, טכנאים ורופאים, להשתלם או לעדכן את ידיעותיהם.¹⁶ ראשי המכונים שיתמנו לתפקידיהם ייטלו חלק פעיל בהקמתם. אחרי שיתמנו מנהלי המכונים של מדעי-הטבע, ותינתן להם האפשרות ללמוד את התנאים במקום, אפשר יהיה בעזרתם לקבוע סופית את תכנית העבודה לפרטיה, לרכוש את הציוד הדרוש ולבחור את סגל עובדי המכון.¹⁷

בתחום מדעי-הרוח תוכננה הקמת מחלקה למדעי-היהדות, ובמסגרתה יינתן גם 'קורס כללי' לפילוסופיה. אפשרות הבחירה היא בין תכנית צנועה-יחסית, שתצמצם אך למקצועות יהודיים, ולפיה יידרשו למחלקה זו 12 או 14 מורים, לבין פקולטה ללימודי היהדות והמזרח, שיהיו בה 21 מקצועות-לימודים, ויידרש לכך סגל של 26 מלומדים. הבחירה בין שתי האפשרויות תלויה באמצעים הכספיים ובאפשרויות הבניה.

במחלקה למדעי-היהדות יתנהלו מחקר והוראה. ההוראה תהיה למוסמכים (graduates) ולמשתלמים (Post graduates) ותהיה סמכות להעניק תארים.¹⁸ ההנחה היתה כי אפשר יהיה לגייס ללא דיחוי סגל-הוראה מתאים בשביל המחלקה למדעי-היהדות וכן בשביל בית-ספר למשפטים וכלכלה. גם מספר צעירים, בוגרי בתי-ספר תיכוניים בארץ, יוכלו להמשיך בלימודיהם במחלקות ליהדות ולמקצועות מזרחניים או בבית-הספר למשפטים וכלכלה ולא יצטרכו לצאת את הארץ לשם לימודים.¹⁹ 'הקורס הכללי' לפילוסופיה, שיינתן במכון למדעי-היהדות, ישמש מעין 'מבוא' לבעיות

13 שם, עמ' 2.

14 The Hebrew University of Jerusalem, Keren Ha-Yesod, Jerusalem 1921, p. 5

15 שם, עמ' 8.

16 שם, עמ' 5, 8.

17 דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), עמ' 5.

18 ראה: האוניברסיטה העברית בירושלים (לעיל, הערה 14), עמ' 5.

19 המוסדות הציוניים החליטו אחרי-כן, ב-1921, שיש לכלול בתכנית האוניברסיטה גם בית-ספר למשפטים וכלכלה. הדבר נעשה מתוך הכרה בצרכים הקיימים בארץ-ישראל שמחייבים זאת. המטרה היתה בעיקרה מעשית – הכשרת נעשים ואנשי-עסקים, והכוונה היתה להקנות להם במסגרת הכשרה זו ידע מיוחד על התנאים המשפטיים והכלכליים המקומיים ועל החיים החברתיים והכלכליים של העם היהודי. ראה שם, עמ' 5. מסתבר,

הנדונות בתולדות המחשבה האנושית, כפי שהן משתקפות בפילוסופיה, בספרות ובהיסטוריה של העם היהודי. הכוונה היתה שקורס זה, בצורה מורחבת, ישמש כמשך הזמן בסיס להקניית תרבות כללית לתלמידי כל הפקולטות. מצד שני, עשוי קורס זה לשמש התחלה ל'שלוחה האוניברסיטאית' (University extension), כמקובל באנגליה, לשם הפצת דעת בין שדרות העם, בהתאם למסורת היהודית של החשבת הערך שבקניית דעת. פעולה זו תהיה בעתיד חלק חשוב מעבודת האוניברסיטה.²⁰ ליד המחלקה למדעי-היהדות יוקם מכון-מחקר ללשון העברית, במטרה להתוות את הדרך להתפתחותה בהווה ובעתיד. התפתחות זו תסתייע ותונחה על-ידי חקר אוצרות הספרות העשירים שבלשון העברית. חקר עברה של השפה יהיה בו כדי לשמור על רוחה ועצמותה במהלך התפתחותה.²¹ כמה מאנשי המכון יורו במחלקה ללימודי היהדות, ומספר המורים בשני המוסדות יגיע לעשרים.

בחירת המכון למדעי-היהדות להיות הבסיס לפקולטה למדעי-הרוח נעשתה מכמה טעמים. טעם אחד היה חשיבותו לתחייתו הלאומית של העם היהודי בארץ-ישראל, שכן יתנהל בו מחקר מדעי יסודי של יצירותיו ופעולותיו של עם ישראל. טיפוח מחקר מדעי רציני במכון לחקר הלשון העברית — ויותר מזה במחלקות ליהדות ולמדעי-המזרח — בדרכי התפתחות היצירה היהודית בעבר, יהיה בו כדי לעורר ולעודד תחיה יהודית בארץ-ישראל.²²

טעם אחר היה היחסים שיתקיימו בין המכון ובין היהדות בגולה. המכון לחקר הלשון העברית והמחלקות למדעי-היהדות ולבלשנות שמית שיפעלו בארץ-ישראל יוכלו להגיע לרמה גבוהה ויחידה במינה, לעומת מחלקות למדעים אלה באוניברסיטאות העולם. הודות לכך יימשכו אליהם תלמידים מכל תפוצות הגולה וכן מלומדים מקיבוצים יהודיים שונים, לרבות אלה שבמערב-אירופה ואמריקה. אחרי סיום לימודיהם יוכלו הללו לשמש כמורים בבתי-ספר עבריים ובבתי-מדרש למורים בקיבוצים יהודיים גדולים הזקוקים להם ביותר. ואכן זו היתה אחת הציפיות של היהודים בגולה מן האוניברסיטה העברית. נציגי היהדות בארצות שונות, וביניהם נציגי קיבוצים יהודיים גדולים, נתנו ביטוי לצורך זה, ומוסד בעל השפעה ביהדות אנגליה (The Jewish War Memorial Board) דן כבר על פרסי-לימודים (Scholarships) במכון למדעי-היהדות בירושלים לסטודנטים יהודים מאנגליה, שאמורים להיות המורים והרבנים לעתיד של קהילתם.²³ בדרך זו תתחיל האוניברסיטה למלא את תפקידה הגדול והחשוב ביותר — חיזוק הקשרים בין ארץ-ישראל והעולם היהודי וקביעתה של ארץ-ישראל כמרכז רוחני אמיתי ליהדות העולם.²⁴ בהתאם לתכנית זו לראשיתה של האוניברסיטה, יתקבצו בארץ כארבעים מלומדים. אמנם תהיינה בה מחלקות ספורות בלבד, אבל רמתן תהיה גבוהה, ותוצאות המחקר שיתנהל בה תהיינה

שהיתה זו הצעתו של ד' ז'בוטינסקי, והכוונה היתה לבית-ספר לארמיניסטרסאציה ציבורית. התכנית לא יצאה לפועל. ראה: ש' גינוסר (גינצברג), 'זכרונות מהימים הראשונים', האוניברסיטה העברית בירושלים, כ"ה שנה, ירושלים תש"י, עמ' 29.

20 ראה: דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), עמ' 3.

21 שם, עמ' 3.

22 שם, עמ' 4.

23 ראה: האוניברסיטה העברית בירושלים (לעיל, הערה 14), עמ' 9.

24 ראה: דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), עמ' 3.

טקס הנחת אבן-היסוד של האוניברסיטה ב-1918

בעלות ערך רב ותחרוגנה בחשיבותן אל מעבר לתחומי ארץ-ישראל.²⁵ זאת ועוד, מספר כזה של מלומדים שיבואו לארץ-ישראל, יהיה בו כדי להעלות את רמת התרבות הכללית בארץ. טיפוח ספריה לאומית ואוניברסיטאית עשירה תתרום אף היא תרומה חשובה בכיוון זה.²⁶ המתכננים קבעו כי בעת ובעונה אחת עם ביצועה של תכנית זו, ואולי עוד לפני כן, יש לגשת לעיבוד תכניות להתפתחותה של האוניברסיטה מהתחלופתיה הראשונות. יש להגדיל את שטח הקרקע העומד לרשות האוניברסיטה, כדי שאפשר יהיה להקים עליו בניין גדול שיוכל להכיל את כל הפקולטות שתוקמנה. בניית בניין זה דורשת תכנון מוקדם וקפדני שיכלול את כל האביזרים הדרושים והקמתו תעשה בהדרגה, ולהערכת המתכננים, תארך זמן רב. עם ההתקדמות בבניה אפשר יהיה לשכן בו מחלקות חדשות שתוקמנה.

אשר להתפתחות האקדמית, קל יהיה להפוך את מוסדות האוניברסיטה הראשונים לפקולטות. על-ידי תוספת של חמישה או שישה מרצים תהיה פקולטה שלמה למדעי-הרוח ובה מחלקה עברית-מזרחנית בעלת רמה גבוהה. הוא הדין לגבי המכונים לפיסיקה ולכימיה, שאפשר יהיה להפוך אותם לפקולטות מצוינות למדעים אלה. קשה יותר יהיה הדבר בנוגע לפקולטה לרפואה, אבל גם לגביה יהיה המכון למיקרוביולוגיה לתועלת רבה.

להקמתם של מכוני המחקר וניהולם בהתאם לתכנית זו יידרש סכום של כ-100,000 ליש"ט כהוצאה חדר-פעמית. ההוצאות העיקריות במסגרת זו הן: ציוד המעבדות, רכישת הבניין ושיקומו ורכישת ספריות שימושיות. התקציב השנתי לשלושה מכוני המחקר, המחלקה ללימודי-היהדות והמכון לחקר השפה העברית נאמד ב-50,000 ליש"ט, מזה 30,000 ליש"ט למשכורות ולשכר-עבודה וכ-20,000 ליש"ט להוצאות שוטפות.²⁷

25 שם, עמ' 4. מחברי התכנית מכירים בעובדה, שחסרה בה מחלקה למשפטים וכלכלה, ואולם כמה קתדראות, כגון למשפט יהודי שבמכון למדעי-היהדות, יש להן קשר למחלקה החסרה. ראה שם, עמ' 6-7.

26 ראה: האוניברסיטה העברית בירושלים (לעיל, הערה 14), עמ' 9.

27 שם, עמ' 11.

התכנית הובאה לפני הוועידה הציונית השנתית שהתכנסה בלונדון ביולי 1920, ואושרה על-ידיה. לגבי המחלקה למדעי-היהדות נתפס המרוכה, כלומר שבתחום מדעי-הרוח יש להקים מחלקה (או פקולטה) ללימודי היהדות והמזרח (פילולוגיה, ספרות, היסטוריה, משפטים, ארכיאולוגיה, דת ופילוסופיה בעיקר יהודיים, לרבות ערבית ובלשנות שמית).²⁸

עיקרי-יסוד של התכנית

שלושה עיקרים עומדים ביסודה של התכנית: א) הקמת האוניברסיטה תיעשה באופן הדרגתי. ב) תקויים בה רמה גבוהה של לימודים ומחקר. ג) התחלת ההוראה לסטודנטים (undergraduates) תעשה בשלב מאוחר יותר.

ההנחה הראשונה היתה משולשת. אין לפתוח בבת-אחת אוניברסיטה שלמה מטעמים מעשיים, אבל בדיעבד יהיה זה לטובת התפתחותה של האוניברסיטה; יש לבנות את האוניברסיטה בדרך של הקמת מכונים; באשר לפתיחתה, אין להמתין עד להשלמת כל ההכנות.²⁹ הטעמים לכך היו:

א) האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל איננה יכולה להעמיד מספר מספיק של מועמדים ללימודים, שיצריך הקמתה של אוניברסיטה שלמה.

ב) יוקר המחנה בארץ-ישראל ושער החליפין הנמוך של המטבע בארצות שיש בהן אוכלוסייה יהודית גדולה, ושבה מורגש ביותר הצורך באוניברסיטה עברית, ימנעו בעד זרם גדול של סטודנטים יהודים מחוץ-לארץ לבוא ללימודים בשנים הקרובות ביותר.

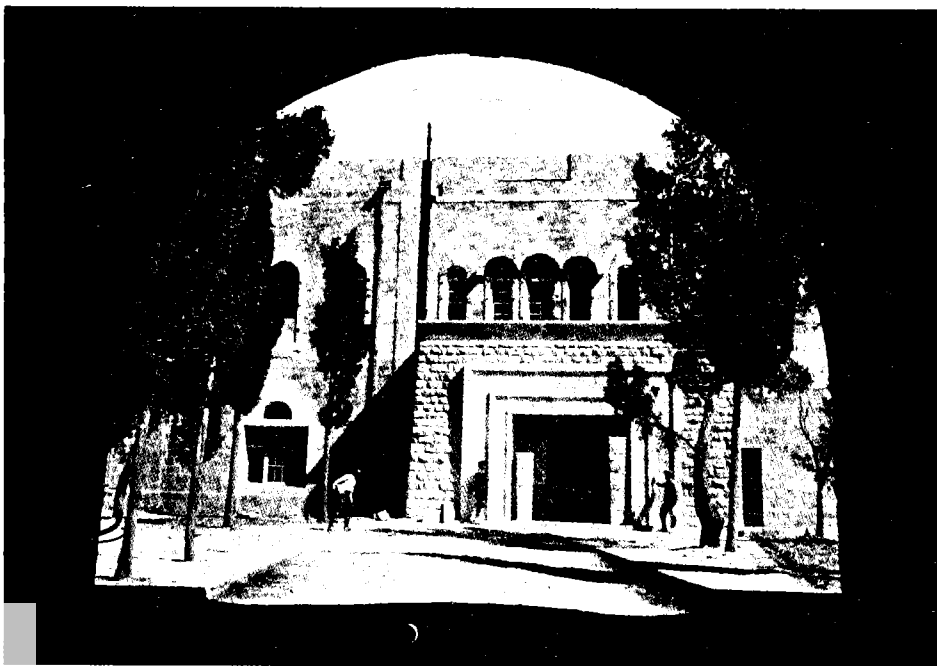
ג) אין למצוא בירושלים בניין שיוכל להכיל אוניברסיטה שלמה. הקמת בניין כזה תימשך כשבע שנים, וגיוס הכסף הדרוש עשוי להאריך עוד יותר את הקמתו, וגם לאחזקתו יידרש תקציב שנתי גדול.

ד) חוסר-אפשרות להשיג סגל של מורים מובחר הדובר עברית.

עד כאן הטעמים מדוע אין לפתוח בבת-אחת אוניברסיטה שלמה; אולם יש כמה טעמים בזכות בנייתה בדרך של הקמת מכונים. ראשית, הצורך ליצור מינוח עברי, בייחוד במדעי-הטבע, שהיא שפת ההוראה באוניברסיטה. הואיל ולא תתנהל הוראה במדעי-הטבע אלא למשתלמים (Post graduates), שהרי בשלב ראשון מוקמים מכונים ולא פקולטות להוראה, אין הצורך במינוח עברי שלם דוחק; ובינתיים, תוך שיתוף עם המכון ללשון העברית, יעבדו את המינוח העברי לתחום זה. שנית, חסרים עדיין בארץ-ישראל כל אותם התנאים (כגון, ספריות, חוגי מלומדים ועוד) המסייעים ליצירת 'אטמוספירה מדעית' הדרושה לשגשוגה של אוניברסיטה. זו הולכת ונוצרת בהדרגה על-ידי עבודת אנשי המדע שתיעשה במכונים במשך הזמן.

ההנחה השנייה היתה שיש לדאוג לרמה גבוהה של האוניברסיטה למן התחלת פעילותה. אוניברסיטאות בארצות בלתי-מפותחות, בייחוד בארצות המזרח, צפויות בדרך-כלל לסכנה במה שנוגע לרמתן. הערובה לקיום רמה גבוהה היא במחקר שיתנהל באוניברסיטה מראשיתה. דבר זה

28 ראה: החלטות הוועידה הציונית השנתית, אצ"מ, החלטות הקונגרסים.
29 המתכננים ראו באביב או סתיו 1922 את מועד פתיחתה של האוניברסיטה. דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7), עמ' 6.

המבוא אל המכון הביוכימי והמיקרוביולוגי

מכון ביכמיה יפני

יושג על-ידי הקמת מכוני-מחקר במדעי-הטבע, כהתחלה, ולא כהקמת פקולטות להוראה. גם במדעי-הרוח, לפי שעה — מדעי-היהדות והמזרח, יודגש תחום המחקר. יתרונם הגדול של מכונים למחקר הוא בכך שהם יכולים להשיג רמה גבוהה, גם אם הם קטנים ולרשותם עומדים אמצעים מוגבלים. כמרו-כן אפשר למצוא עבורם בניינים מתאימים בירושלים, כלי שיהיה צורך להקים בניינים חדשים. המכונים עשויים לסייע הרכה בפיתרון שאלות מדעיות, שתתעוררנה מתוך צורכי הארץ ובקשר עם התפתחות ההתיישבות העברית. וטעם חשוב נוסף הוא שאפשר לשנותם בנקל ולפתח אותם במהירות לפקולטות להוראה ברפואה ובמדעי-הטבע.

ההנחה השלישית היתה שההוראה לסטודנטים תתחיל אחרי שיונח יסוד מדעי איתן לאוניברסיטה. הואיל ואין צורך דוחק ליצור אפשרות-לימודים לסטודנטים יהודים מהארץ, ובואם של סטודנטים יהודים מחוץ-לארץ איננו אקטואלי בשלב הנדון — נותר זמן להתרכז בכיסוסה של האוניברסיטה מבחינה מדעית.

גיוס אמצעים, פעילים ותומכים

רכישת אישים בעלי-שם ומעמד לרעיון האוניברסיטה וגיוס אמצעים לשם הקמתה היו פעולות שלובות זו בזו במהלך ההכנות לייסודה. הצעדים הראשונים היו לגייס אנשים בעלי שיעור-קומה, ובייחוד אנשי-מדע ומלומדים יהודים בארצות שונות, למען הרעיון. צוין כבר לעיל שעבוד התכנית

לראשית פעולתה של האוניברסיטה נעשה בעצה אחת עם ועדה מייעצת בלונדון, שרוב חבריה היו אנשי-מדע ומלומדים יהודים. רכישת אהדתם של מלומדים יהודים אמורה היתה להקנות לרעיון האוניברסיטה יוקרה ולהגדיל את ערכו בעיני העולם היהודי והלא-יהודי.³⁰ כמו-כן היה צורך לעניין יהודים בעלי-הון ברעיון האוניברסיטה ולהשפיע עליהם שינדברו כספים למענה, והכוונה היתה להסתייע לשם כך באנשי-מדע. את הכספים הדרושים לייסוד האוניברסיטה ולקיומה אמרו לגייס באמצעות קרן היסוד, שנוסדה אז, והוחלט להקים במסגרתה את קרן האוניברסיטה.³¹ לקרן זו צריכות היו להיכנס כל התרומות לאוניברסיטה או אפילו לסעיף מיוחד של הוצאות האוניברסיטה (כגון ציוד-מעבדה, הקמת בניינים, רכישת ספריה למחלקה או למקצוע מיוחד, תרומה למשרת-פרופסור או למשרת-מרצה — לתמיד או לתקופה ארוכה או קצרה — אפילו לרכישת מכשור מיוחד או ספר בעל-ערך). כל כספי קרן האוניברסיטה נועדו להיות קודש אך ורק לאוניברסיטה ולא לשום מטרה אחרת. הקרן נוסדה תוך הדגשת האופי המיוחד של מפעל האוניברסיטה. היה יסוד לקוות שהאוניברסיטה, כמוסד לא-פוליטי ובעל-ערך תרבותי, תמצא לה תומכים בקרב היהודים הלא-ציוניים העשירים, שיימנעו אולי מלתרום לקרנות הציונות ממש. זאת ועוד, לקרן היסוד היו תפקידים רבים אחרים, והמנהיגים הציוניים היססו לכלול מפעל יקר כאוניברסיטה בתקציבה הכללי.³²

באפריל 1921, כשמשלחת בראשותו של וייצמן יצאה לארצות-הברית כדי לייסד שם את קרן היסוד, הצטרף אליה פרופ' אלברט איינשטיין, כדי לפעול למען האוניברסיטה, ונלווה אליו שלמה גינצברג, ששימש אז מזכיר ועדת האוניברסיטה.³³ ראשי הפעילים למען האוניברסיטה קיוו שאיינשטיין, שהיה כבר אז מדען מפורסם בעולם (עמד לקבל את פרס נובל תוך כמה חודשים), ימשוך את כל חלקי היהדות בארצות-הברית לתמוך באוניברסיטה. אולם התקוות לא התגשמו. ההסתדרות הציונית באמריקה היתה אז מפולגת לשתי קבוצות. הקבוצה האחת, בראשותו של השופט ברנדייס, והקבוצה השנייה בהנהגתם של לואי ליפסקי ואברהם גולדברג, שתמכה במדיניות של ד"ר וייצמן. הראשונה התנגדה לכמה מן העקרונות שנקבעו בכסיס לקרן היסוד וסירבה לשתף פעולה עם המגבית למען האוניברסיטה, בגלל הקשר שלה עם קרן היסוד. וכאשר הגיעו להסכם על שיתוף-פעולה של קבוצת ברנדייס עם מגבית האוניברסיטה, נתבטל ההסכם ברגע האחרון בגלל שמה הרשמי של הקרן ('של קרן היסוד').³⁴ הלא-ציונים באמריקה אכזבו אף הם. למרות הערצתם לאיינשטיין, לא נענו לתביעותיו לתרום למען האוניברסיטה. בשבילם היה זה חלום ציוני לא-נחוץ

- 30 ראה מכתב ש' גינצברג לפרופ' גולדציהר מיום 18 בנובמבר 1920, וכן מכתבו של פרופ' איינשטיין מאותו יום. כתחילת דין-וחשבון לשכת החינוך והתרבות (לעיל, הערה 7).
- 31 ההחלטה נתקבלה על-ידי מועצת מנהלי קרן היסוד ב-11 בנובמבר 1920 ואושרה על-ידי ההנהלה הציונית.
- 32 ש' גינזסר (גינצברג), 'זכרונות מהימים הראשונים' (לעיל, הערה 19), עמ' 29. על התקוות שתלו בקרן האוניברסיטה ניתן ללמוד מדבריו של ש' גינזסר: 'אפשר ואפשר להשיג את הכסף הדרוש, ורובו — אפילו מהיהודים הבלתי ציוניים; ולא רק שלא תסבול קרן היסוד על ידי כך אלא להיפך — כמה יהודים עשירים אפשר לקרב אל הציונות דרך האוניברסיטה. יתחילו להתעניין בארץ ישראל שלא לשמה — וסופם לעבוד בעדה לשמה', מכתב לד"ר ב' מוסינזון מיום ו' בטבת תרפ"א (17.12.1920), אצ"מ, Z4/2971V.
- 33 אלברט איינשטיין נעשה פעיל למען האוניברסיטה תודות לד"ר קורט בלומנפלד, נציג ההסתדרות הציונית בגרמניה.
- 34 ש' גינזסר (גינצברג), 'זכרונות מהימים הראשונים' (לעיל, הערה 19), עמ' 29. המחלוקת בהסתדרות הציונית באמריקה היתה בעלת אופי רחב יותר והיחס לקרן היסוד היה אך מוקד אחד שלה.

חיים וייצמן ואלברט
איינשטיין בארצות-הברית,
1921

נוסף שאף לא ניתן להגשימו.³⁵ התוצאה החשובה, שהושגה בעקבות נסיעתו של איינשטיין לארצות-הברית בענייני האוניברסיטה, הייתה התארגנות ועד של רופאים יהודים באמריקה, שלא נמנו עם העשירים שביהודי אמריקה, למען הקמת פקולטה לרפואה באוניברסיטה העברית. השג זה, למרות היותו קטן יחסית לציפיות שתלו באיינשטיין, הכריע במידה רבה את הכף באותו זמן בכל מה שנוגע להגשמת התכנית לייסודה של האוניברסיטה העברית.³⁶

35 ראה: H. Parren, 'The Magnes-Weizmann-Einstein Controversy', *Jewish Social Studies*, XXXII, 3 (July 1970), pp. 192

36 ראה מכתבו של ש' גינצברג לה' ברגמן מיום 17 ביוני 1921, אחרי שובו מארצות-הברית, אצ"מ, Z4/4297II

שינויי המגמה

המגמה שבאה לידי ביטוי בתכנית לבניין האוניברסיטה — דהיינו התקדמות ממכוני-מחקר לפקולטות להוראה תוך שנים מספר, שנשענה על התקווה לגידולו של היישוב היהודי בארץ כתוצאה מעליית המוני יהודים ובתוכם סטודנטים — נתחלפה בשנות העשרים הראשונות בתפיסה שבמרכזה הועמד המחקר המדעי כתפקיד העיקרי של האוניברסיטה, זאת במקביל לתמורה שחלה בתנועה הציונית בעקבות ההתפכחות מן התקוות הגדולות, ובכללן אלה הנוגעות לגיוס אמצעים כספיים למפעל הציוני בכלל ולזה האוניברסיטאי בפרט. לחצם של סטודנטים מחוץ-לארץ בכיוון של פיתוח ההוראה במקצועות השונים לא הורגש. שערי היציאה מרוסיה, שהיה בה פוטנציאל גדול של סטודנטים ללימודים באוניברסיטה, ננעלו. השיקול כי האוניברסיטה בירושלים תיעשה בקרוב למקום-לימודים לסטודנטים יהודים מהגולה, כמעט וחדל להיות גורם המשפיע על התכניות לבניינה ולפיתוחה.

במקום זה הובלטה חשיבות המחקר המדעי והמשמעות האוניברסאלית הנודעת לו, והוטעם כי קידום הדעת ומחקר מדעי בכלל הם תפקיד נכבד ביותר של אוניברסיטה, 'לפחות שווה-ערך להוראה'.³⁷ הדעה היתה שהוראה באוניברסיטה תונהג כשהתנאים בארץ-ישראל והמצב הכללי יאפשרו את הדבר. אז יוחל בהכשרתם של אלה, 'שיטלו חלק בהתחדשות האינטלקטואלית והרוחנית שתהא שופעת מארץ-ישראל'.³⁸

התפתחותה של האוניברסיטה בעתיד הקרוב נחזתה באותו זמן לפי הקווים הבאים: המכון למדעי-היהדות יגדל על-ידי ייסוד מחלקות חדשות. יתוספו ענפים אחרים במדעי-הרוח או יוקמו לשם כך מכונים נפרדים, הכול לפי האפשרויות. במדעי-הטבע יהיה הצעד הבא הקמת מכוני-מחקר בפיסיולוגיה, פיסיקה ומתמטיקה. קר-מחשבה זה בנוגע לדרך התפתחותה של האוניברסיטה הנחה את אלה שעסקו בבניינה בשנים 1923-1925. לקראת פתיחת האוניברסיטה נאמר: 'ע"פ התכנית הנוכחית תהיה האוניברסיטה העברית בתחילה מכונים לחקירה מדעית'. ואשר לדרכה בעתיד — 'אל נא נוציא ממוסדנו מספר רב של מוסמכים, אבל ניצרה מקור אשר יבעו ממנו מים חיים של תרבות ורוחנית נעלה'.³⁹

ראשיתה של האוניברסיטה

הגשמת תכנית האוניברסיטה החלה בצעדים שנקטו לשם ייסוד מכון לכימיה. רוב הכספים למטרה זו נתרמו על-ידי הבארון אדמונד רוטשילד, פליכס ורבורג וההסתדרות הציונית. פרופ' א' פודור מן האוניברסיטה של האַלֶה (גרמניה) נתמנה ב-1923 כאחראי למכון.⁴⁰ המכון לכימיה היה אמור לכלול

37 6 p. *The Hebrew University of Jerusalem, The University Committee, Jerusalem 1924*, כדוגמה לאוניברסיטה המתמסרת כולה למחקר הובאה אוניברסיטת ג'ון הופקינס שבבולטימור.

38 שם, עמ' 9.

39 האוניברסיטה העברית בירושלים, חגיגת הפתיחה, ז' בניסן תרפ"ה, עמ' ו.

40 פרופ' פודור היה כבן ארבעים בכאן לארץ. בשנים 1911-1923 נמנה עם סגל אוניברסיטת האַלֶה כעוזר מדעי, כמרצה משנת 1919 וכפרופסור מ-1922. מחקריו היו בחומי הכימיה, כימיה קולואידית ובעיות המתסיס.

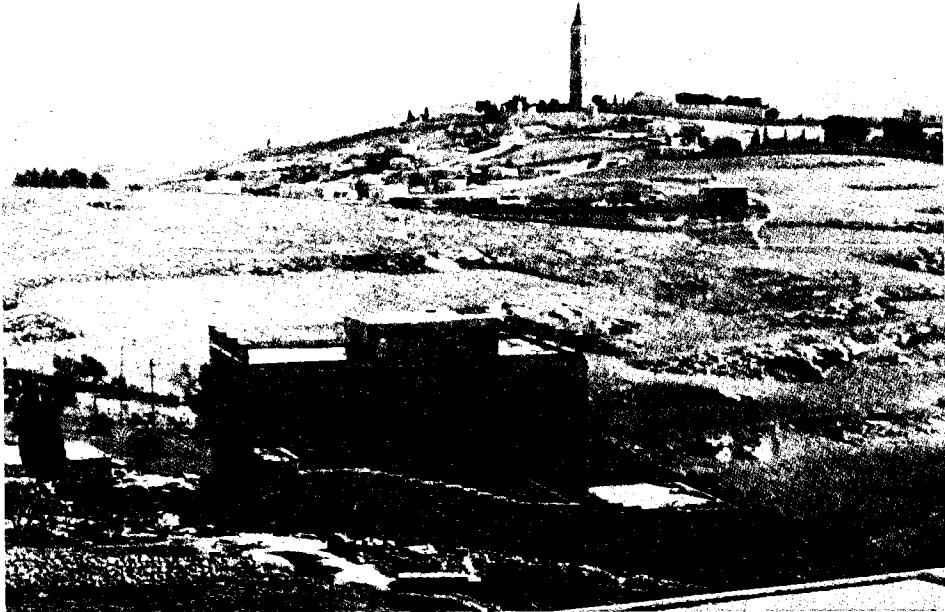

המעבדה במכון לביוכימיה

שתי מחלקות — מחלקה לכימיה כללית, סינתטית ואנאליטית, ומחלקה לביוכימיה, כולל כימיה ביוקולואידית וכימיה ביופיסיקאלית. עבודת המחקר בכימיה כללית ובביוכימיה היתה צריכה להתרכז במיוחד בשאלות כלכליות ומדעיות הנוגעות לארץ-ישראל. נקבע כי במחלקה לכימיה כללית תינתן אפשרות לעבודה למשתלמים מוסמכים שבכוונתם להתמסר לעבודת-מחקר, ובמידת היכולת יאורגנו למענם קורסים להשתלמות. הוא הדין במחלקה לביוכימיה, שבה תינתן אפשרות של עבודה מדעית עצמית למוסמכים בכימיה, רפואה או ביולוגיה.

בקשר למכון לכימיה ומדעי-הטבע האחרים ודרך בניינה והתפתחותה של האוניברסיטה לפי צורכי הארץ, מן הראוי להתעכב על מאמר פרי-עטו של פרופ' א' פודור, שפרסם בראשית פעולתו באוניברסיטה, ובו נתן ביטוי להשקפתו בעניינים אלה, שבכללותה עולה בקנה אחד עם גישתם של מקימי האוניברסיטה באותו זמן.⁴¹ לדעתו, בארץ 'מחוסרת תרבות' יש לבנות אוניברסיטה באופן הדרגתי, כלומר יש להקים מ'פעם לפעם' מוסדות המותאמים לתנאים הכלכליים והתרבותיים

41 א' פודור, 'למה לנו אוניברסיטה?', הפועל הצעיר, יז, 9-11 (14 בדצמבר 1923).

הבניין הראשון של המכון
למדעי היהדות, 1924

ולהרחיב לפי הצורך את המוסדות הקיימים. זוהי פעולה שתארך שנים רבות ושחייבת להיעשות תוך הפקת לקחים מן הניסיון שהצטבר. המדעים שיש להם 'ערך אקטואלי' עבור היישוב בארץ הם כימיה, מיקרוביולוגיה וחקלאות. מדעי טבע נסיוניים אלה יכולים לשמש בסיס לפיתוח ענפי המשק של הארץ, שהם החקלאות והתעשייה. כמו־כן נודע למיקרוביולוגיה ערך רב להעלאת הרמה ההיגיינית של הארץ. פודור טען כי לפי שעה אין להנהיג הוראה לסטודנטים, אבל יש להתחיל מיד במתן השתלמות. ב'השתלמות' הכוונה לאפשר לאלה שהשלימו את חוק־לימודיהם באוניברסיטה אחרת 'המשך ההתפתחות המדעית', או ביצוע עבודה מדעית כפיקוחם והדרכתם של מומחי המכון. בארץ־ישראל אפשר להגיע על נקלה לעודף של 'פרודוקציה אקדמית'. אם היתה קמה עתה, לפני שהמצב הכלכלי והיסוד החקלאי ביישוב התבססו כראוי, אוניברסיטה על כל מחלקותיה, המכשירה אנשי־מדע מקצועיים ומעניקה תעודות־הסמכה — היתה בכך פגיעה בכלכלה ובחקלאות של הארץ.⁴² ל'אוניברסיטה' ייחשב רק סכום אותם המוסדות שייבנו ויוקמו בהתאם לצרכים במשך הזמן. ובתנאים של הארץ תימשך הקמתה של אוניברסיטה שלמה לכל הפחות חצי יובל שנים.⁴³ צעד שני להגשמת תכנית האוניברסיטה היה הקמת מכון למחקר מיקרוביולוגי, שבתחילה צריכים היו לעסוק בו בעיקר בבקטריולוגיה, סרולוגיה ותורת החיסון, וכן בענפים אחרים של הרפואה הנסיונית הנוגעים לשאלות הבריאות בארץ־ישראל. ד"ר ש' אדלר מאוניברסיטת לידס,

42 בעניין זה היה פודור קרוב להשקפתם של הפועלים בארץ.

43 בעניין מועד השלמתו של תהליך הקמת האוניברסיטה וכן בנוגע להדגשה היחידה על הערך האקטואלי של המכונים, בלי לדבר על מחקר בסיסי, יש משום ניסוח קיצוני של הדברים. אין להניח שמקימי האוניברסיטה באותו זמן סברו כך.

שעבד במוסד על שם סר א' ג'ונס בסירה-ליאונה שבאפריקה, וזכה להערכה על מחקריו בבעיות של רפואה טרופית ובפאראזיטולוגיה של האדם ובעלי-חיים, נתמנה ב-1924 כעוזר ראשי במכון.⁴⁴ הקמת המכון היתה צריכה להיות שלב בדרך לייסוד בית-ספר לרפואה רגיל, שיתפתח בהדרגה ויפתח במועד מתאים. אגודת הרופאים היהודים באמריקה, בראשותו של ד"ר נתן רטנוף, שהיו לה חברים רבים ברחבי ארצות-הברית, אספה סכומי-כסף ניכרים למען הקמתו של בית-ספר לרפואה באוניברסיטה בירושלים. האגודה גם רכשה למטרה זו שטח-אדמה של כשלושים דונאם על הר- הצופים.⁴⁵

הצעד השלישי היה פתיחת המכון למדעי-היהדות בחנוכה תרפ"ה, שנועד להיות 'מרכז לחקירת היהדות — הדת היהודית, הלשון העברית והלשונות השמיות האחרות, הספרות, ההיסטוריה, המשפט, הפילוסופיה וכל ענפי החיים של העם היהודי בכלל, וחקירת ארץ-ישראל בפרט'.⁴⁶ בעונת הלימודים הראשונה במכון הרצו בו שלושה מרצים-אורחים.⁴⁷ בקשות להרשמה הגישו כמאה שבעים וחמישה איש, ומספר תלמידים נתקבל לסמינריון למחקר.

לשלושת המכונים האלה יש להוסיף את הספריה שליד האוניברסיטה. מאז שההסתדרות הציונית נטלה על עצמה את ניהולה, ב-1920, ועד לפתיחת האוניברסיטה ב-1925, הושגה התקדמות רבה בדרך ליצירת ספריה אוניברסיטאית-כללית ראויה לשמה. כשמונים וחמישה אלף ספרים היו בספריה עם פתיחת האוניברסיטה. הוכן קטלוג, לפי שמות מחברים ולפי מקצועות, בהתאם לעקרונות החדשים של הספרנות. הואיל ונתקבלו ספרים רבים בתורת מתנות מכל חלקי העולם, רק קטלוג מקצועי ומסודר איפשר שימוש מלא באוצרות הספריה. כמ־כ־הוכן קטלוג מיוחד לספרים עבריים. ב-1924 הוחל בהקמת בניין לספריה. הבניין נבנה בכספי עזבונות של נשיאה השני של ההסתדרות הציונית, דוד וולפסון. בעת פתיחת האוניברסיטה היו משימותיה הקרובות של הספריה העברת הספרים שנאספו בארצות השונות לארץ-ישראל ופיתוח שיטתי של כמה מענפיה.

זו היתה ראשיתה של האוניברסיטה. מהתחלות צנועות אלה החלה דרך התפתחותה, שבמהלכה, בשנות העשור הראשון לקיומה, היתה צריכה להתמודד עם בעיות ונושאים, כגון מעבר מאוניברסיטה של מחקר לאוניברסיטה הממזגת מחקר והוראה; מיעוט האפשרויות להניע אנשי-מדע יהודים מחוץ-לארץ להצטרף לאוניברסיטה בשנותיה הראשונות; הצורך לקלוט אנשי-מדע מחוץ-לארץ, שהתעורר בשל נסיכות פוליטיות בשנות השלושים ושחייב היערכות לשם כך מבלי שהדבר יפגע בדרך התפתחותה; הלחץ הגובר של מועמדים ללימודים מחוץ-לארץ; תביעות היישוב העברי בארץ, שגדל במספרו, בכל הנוגע לחינוך גבוה; גיוס הכספים הדרושים לבנייה ולפיתוחה. ולא מנינו אלא כמה מן הבעיות והנושאים העיקריים, וזאת מבלי להיכנס לסבך העניינים שהיה קשור בארגונה ובדרכי ניהולה של האוניברסיטה בשנות העשור הראשון שלאחר פתיחתה.

44 ראה: M.D. Eder, 'The University to Day', *The Zionist Review*, VII-VIII (April 1925), pp. 137.

45 האוניברסיטה העברית בירושלים, חגיגת הפתיחה (לעיל, הערה 39), עמ' 1.

46 על הגדרת תפקיד המכון הוחלט בוועידת האוניברסיטה שנתכנסה בלונדון ב-16 באוגוסט 1924 בנשיאותו של ד"ר ' הרץ, הרב הכולל באנגליה. מצוטטת בנאומו הקנצ'לר של האוניברסיטה העברית, תרצ"ו, עמ' 2-3.

47 פרופ' מ"ל מרגליות מדרופסי קולג' שבפילדלפיה — בלשנות; פרופ' מ' גוטמן, מבית-המדרש לרבנים בברסלאו — תלמוד; פרופ' י"ש קליין — חקירת ארץ-ישראל.